

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

АБРАМІТОВА ДАР’Я РОСТИСЛАВІВНА

УДК [368.97:338.487](043.3)

**НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНЮВАННЯ
РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ СТРАХУВАННЯ
МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ**

Спеціальність 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Суми – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному вищому навчальному закладі “Українська академія банківської справи Національного банку України”.

Науковий керівник – доктор економічних наук, професор *Козьменко Ольга Володимирівна*, Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”, професор кафедри економічної кібернетики.

Офіційні опоненти:

Грабчук Оксана Миколаївна, доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів (Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара МОН України);

Тринчук Віктор Вікторович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів (Київський національний торговельно-економічний університет МОН України).

Захист дисертації відбудеться 29 травня 2015 року о _____ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 55.081.01 у Державному вищому навчальному закладі “Українська академія банківської справи Національного банку України” за адресою: 40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України” за адресою: 40000, м. Суми, вул. Покровська, 9/1.

Автореферат розісланий “ ___ ” _____ 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор економічних наук, доцент

Т. Г. Савченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Стан ринку туристичного страхування в країні впливає як мінімум на дві галузі економіки – страхування, визначаючи обсяги надходжень страхових платежів від даного виду страхування, та туризм, виступаючи однією з основних умов можливості виїзду особи за кордон з урахуванням мінімальних вимог до наявності страхового полісу.

В умовах зростання динаміки туристичних потоків між країнами, появи нових видів туризму та посилення вимог до якості туристичних послуг і безпеки туризму наявність ефективного страхового ринку, що забезпечує механізми покриття майнових та інших втрат туристів і суб'єктів туристичної діяльності, стає визначальною передумовою участі кожної країни в міжнародному туризмі.

Таким чином, виникає об'єктивна потреба в узагальненні та систематизації підходів до оцінювання розвитку вітчизняного ринку туристичного страхування, особливо у сфері міжнародного туризму, їх удосконаленні та визначенні як рівня взаємозалежності і глибини партнерства між страховим і туристичним ринками, так і рівня туристичного тяжіння між окремими країнами.

Основні теоретико-методологічні засади та практичні аспекти функціонування страхового ринку, ринку туристичного страхування, організації взаємодії між основними його суб'єктами – страховими, туристичними і асистанс-компаніями та безпосередньо туристами відображені у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників, серед яких: Є. В. Беляєва, О. А. Гвозденко, О. М. Грабчук, В. В. Гуменюк, О. М. Залетов, В. М. Згоняйко, О. В. Козьменко, А. В. Кошляк, Н. І. Машина, М. В. Мних, С. С. Осадець, О. О. Охріменко, В. В. Тринчук, Л. П. Шматько. Дослідженням науково-теоретичних та методологічних засад функціонування туристичного ринку, зокрема вивченням ролі та необхідності страхування у забезпеченні безпеки туризму, займаються такі науковці, як І. Т. Балабанов, В. М. Кифяк, М. П. Мальська, М. М. Маринін, О. В. Машкова, Н. П. Луцигин та інші.

Незважаючи на світові інтеграційні процеси та розвиток нових видів туризму, які є стимулами для розробки нових страхових продуктів у сфері туристичного страхування, українські страховики досить обмежено працюють на даному сегменті ринку, зосереджуючи увагу в основному на обов'язковому медичному страхуванні туристів та страхуванні від нещасних випадків. Проте і в зазначених напрямках страхування залишається багато невирішених питань, у тому числі щодо несформованості економічної взаємодії туристичного та страхового ринків, відсутності необхідної нормативно-правової бази, низької поінформованості населення та мотивації у сфері туристичного страхування.

Актуальність вирішення вищезазначених проблем та недостатній рівень його теоретико-методологічного обґрунтування у вітчизняних наукових дослідженнях обумовили вибір теми дисертаційної роботи, визначили її мету і завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження узгоджується з пріоритетними напрямами наукових розробок,

які здійснювалися в рамках науково-дослідних тем ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”: “Формування страхового ринку України в контексті сталого розвитку” (номер державної реєстрації 0107U0123113) і “Конкурентоспроможність української економіки в умовах євроінтеграції” (номер державної реєстрації 0111U009459). До звітів за даними темами увійшли пропозиції дисертанта щодо: оцінки взаємозалежності страхового, туристичного ринків та ринку туристичного страхування; удосконалення функціонування ринку туристичного страхування в Україні шляхом створення Туристичного страхового бюро як об’єднання страхових компаній.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є удосконалення теоретико-методичних підходів та розробка практичних рекомендацій щодо оцінювання розвитку вітчизняного ринку страхування міжнародного туризму.

Поставлена мета дисертаційного дослідження зумовила доцільність вирішення таких завдань:

- узагальнити теоретичні підходи до сутності туристичного страхування, його класифікації та ідентифікації його місця на страховому ринку;
- проаналізувати сучасний розвиток міжнародного туризму та його вплив на туристичне страхування в Україні;
- провести оцінку взаємозалежності страхового і туристичного ринків України із застосуванням методології структурного моделювання;
- розробити науково-методичний підхід до оцінки рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків;
- запропонувати науково-методичні засади оцінки рівня туристичного тяжіння країн;
- визначити особливості розробки та надання страхових продуктів у галузі туристичного страхування;
- обґрунтувати напрямки удосконалення функціонування ринку туристичного страхування в Україні.

Об’єктом дослідження є економічні відносини, які виникають в процесі надання страховими компаніями послуг, що відносяться до туристичного страхування.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади, методичні та практичні рекомендації щодо оцінювання розвитку вітчизняного ринку страхування міжнародного туризму.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження виступають фундаментальні положення теорії фінансів та страхування, а також наукові праці з питань функціонування туристичного ринку та взаємодії страхових і туристичних компаній.

У процесі дослідження застосовувалися наступні методи наукового пізнання: загальнонаукові (аналіз, синтез, групування) – при уточненні категоріально-понятійного апарату дослідження туристичного страхування; порівняльний і статистичний аналізи – при оцінці стану туристичного страхування

в Україні та дослідженні різних схем та форм обслуговування туристів у страхуванні; структурного моделювання – при оцінці взаємозалежності страхового і туристичного ринків; кореляційно-регресійний та авторегресійний види аналізу – при удосконаленні методології оцінки рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків; гравітаційного моделювання – при розробці підходу до оцінки рівня туристичного тяжіння країн.

Інформаційну та фактологічну базу наукового дослідження склали законодавчі та нормативно-правові акти з питань регулювання діяльності страхових і туристичних компаній, статистичні та аналітичні дані Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Державного комітету статистики України, Державного агентства України з туризму та курортів, Ліги страхових організацій України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Національного банку України, Всесвітньої туристичної організації, Світового банку, статистичні звіти науково-дослідних установ та наукові публікації вітчизняних та закордонних дослідників з питань страхування та туризму.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у розвитку теоретичних засад та науково-методичного інструментарію оцінювання рівня розвитку ринку страхування міжнародного туризму в Україні.

Серед найбільш вагомих наукових результатів даного дисертаційного дослідження варто виділити наступні:

вперше:

- розроблено науково-методичний підхід до оцінки рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків як ступеня їх економічної взаємодії за рахунок створення “спільного” ринку туристичного страхування, що здійснено із застосуванням економіко-статистичних методів та графічної інтерпретації моделі шляхом побудови діаграм Ейлера та визначення множини їх точок перетину. Це дозволяє відтворити варіацію узагальнюючих показників страхового і туристичного ринків та дослідити волатильність рівня (глибини) їх партнерства;

удосконалено:

- методичний підхід до оцінки взаємозалежності страхового, туристичного ринків та ринку туристичного страхування, який передбачає формування трьох груп показників, що характеризують кожен з досліджуваних ринків, побудову і аналіз відповідних структурних рівнянь, та дозволяє оцінити характер і ступінь взаємозв'язку досліджуваних ринків для будь-якої країни;
- науково-методичний підхід до оцінювання (методом гравітаційного моделювання) рівня туристичного тяжіння між країнами, а саме процесу зближення економічної взаємодії у сфері формування туристичних потоків між країнами, виникнення яких базується на партнерських взаємозв'язках між страховим та туристичним ринками країн, що розглядаються;
- розмежування сутності понять “туристичне страхування” та “страхування туристів”, відповідно до якого:

- страхування туристів – це основний вид туристичного страхування, в якому об'єктом страхових відносин виступає життя, здоров'я і працездатність туристів, їх майно та майнові права, а також відповідальність перед третіми особами;
- туристичне страхування – вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів основних суб'єктів туристичного ринку (туристів, туристичних компаній та інших організацій у сфері туризму), виникнення яких пов'язано з реалізацією туристичних послуг, включає страхові продукти в галузях особистого страхування, майнового страхування і страхування відповідальності, та здійснюється в добровільній або обов'язковій формі відповідно до вітчизняного законодавства і міжнародних нормативно-правових документів. Таке трактування дозволяє: 1) врахувати можливість участі у страхових відносинах усіх суб'єктів туристичного ринку; 2) обмежити перелік страхових продуктів тими, надання яких безпосередньо пов'язане з реалізацією туристичних послуг; 3) підкреслити можливість формування страхових продуктів різних за формою та об'єктом страхування; 4) врахувати вплив як вітчизняного законодавства, так і міжнародних норм у сфері регулювання туризму;

набули подальшого розвитку:

- теоретичне обґрунтування особливостей побудови страхових продуктів при страхуванні туристів, характерні ознаки яких (короткостроковість, підвищена ризиковість, сезонність страхових випадків) доповнено ознакою нерозривності умов страхування зі змістом туристичної послуги, що дало змогу визначити базис для розробки інтегрованих страхових і туристичних продуктів;
- практичні рекомендації удосконалення функціонування ринку туристичного страхування в Україні шляхом створення Туристичного страхового бюро як об'єднання страхових компаній, які надають послуги обов'язкового медичного страхування туристів і страхування від нещасних випадків, а також інших видів страхування в обов'язковій чи добровільній формі, що відносяться до туристичного страхування, з покладенням на нього таких обов'язкових функцій: координуючої, управління ризиками, методологічної і нормативно-правової та інформаційної.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні теоретичних, науково-методичних положень та практичних рекомендацій у діяльності страхових компаній, туристичних компаній, органів державного регулювання та нагляду ринку фінансових послуг, та у навчальному процесі у вищих навчальних закладах.

Результати науково-практичного дослідження автора щодо оцінки ступеня залучення страхового та туристичного ринків до фінансової взаємодії в рамках глобальних інтегральних процесів прийняті до впровадження ПАТ СК “Українська страхова група” при розробці маркетингової політики компанії з метою підвищення рівня прибутковості компанії (довідка від 14.01.2015

№ 01/08.25). Пропозиції щодо оцінки процесу економічної взаємодії за допомогою відносного коефіцієнта координації рівня лібералізації страхового і туристичного ринків були використані в процесі пошуку нових ринків збуту СК “Альфа-Гарант” (довідка від 16.01.2015 № 01/08.28). Запропонований підхід до визначення інтегрального показника взаємопроникнення страхового та туристичного ринків знайшов практичне застосування для створення нових страхових продуктів туристичного спрямування АТ “ПРОСТО-страхування” (довідка від 20.01.2015 № 01/08.32). Результати оцінки фінансових потоків страхових послуг в розрізі туристичного страхування були застосовані в практичній діяльності ТОВ “ВСЮДУ БУДУ” при розробці планів страхового захисту підприємницької діяльності та страхування туристів (довідка від 23.02.2015 № 11).

Пропозиції щодо оцінки фактичного рівня взаємозв'язків вітчизняного страхового ринку та туристичного ринку застосовані в діяльності Ліги страхових організацій України для розробки рекомендацій стосовно активізації співпраці страхового та туристичного секторів, при підготовці звітів про сучасний стан та перспективи розвитку вітчизняного страхового ринку, а також при визначенні шляхів реформування та розробці рекомендацій щодо стратегічного розвитку партнерської бізнес-діяльності страхових компаній з туристичними організаціями (довідка від 26.02.2015 № 266/III-6).

Одержані дисертантом наукові результати використовуються у навчальному процесі ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України” при викладанні дисциплін “Страхування”, “Страхові послуги” та “Економіко-математичні методи і моделі (економетрика)” (акт від 05.09.2015).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою роботою. Наукові положення, висновки, рекомендації і розробки, які виносяться на захист, одержані автором самостійно і відображені в опублікованих працях. Результати, опубліковані дисертантом у співавторстві, використані у дисертаційній роботі лише в межах особистого внеску.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднені, обговорювались і отримали схвальну оцінку на науково-практичних конференціях, серед яких: XIV Міжнародна науково-практична конференція аспірантів і студентів “Проблеми розвитку фінансової системи України в умовах глобалізації” (2012 р., м. Сімферополь); II Міжнародна науково-практична конференція “Економіка та менеджмент: перспективи розвитку” (2012 р., м. Суми); XV Всеукраїнська науково-практична конференція “Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України” (2012 р., м. Суми); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Актуальні проблеми економіки та управління в сучасних соціально-економічних умовах” (2013 р., м. Дніпропетровськ); II Міжнародна науково-практична конференція “Страховий ринок України в умовах фінансової глобалізації” (2012 р., м. Київ).

Публікації. Основні наукові положення, висновки і результати дисертаційного дослідження опубліковано в 16 наукових працях загальним обсягом 4,98 друк. арк., з яких особисто автору належать 3,72 друк. арк., у тому числі 2 підрозділи у колективних монографіях, 6 статей у фахових виданнях України,

1 стаття у зарубіжному науковому виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз (СКОПУС), 5 публікацій у збірниках матеріалів конференцій.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 248 сторінок, в тому числі: основного тексту 140 сторінок, 52 таблиці, 38 рисунків, 5 додатків, список використаних джерел зі 181 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних у роботі результатів, визначено зв'язок дисертації з науковими програмами і темами, а також наведено інформацію про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **“Науково-теоретичні аспекти розвитку туристичного страхування в Україні”** досліджено систему взаємозв'язків між суб'єктами страхового ринку та ринку туристичних послуг, розмежовано сутність понять “туристичне страхування” та “страхування туристів”, проведено аналіз сучасних тенденцій у сфері міжнародного туризму та стану вітчизняного страхового ринку з метою ідентифікації їх впливу на розвиток туристичного страхування в Україні.

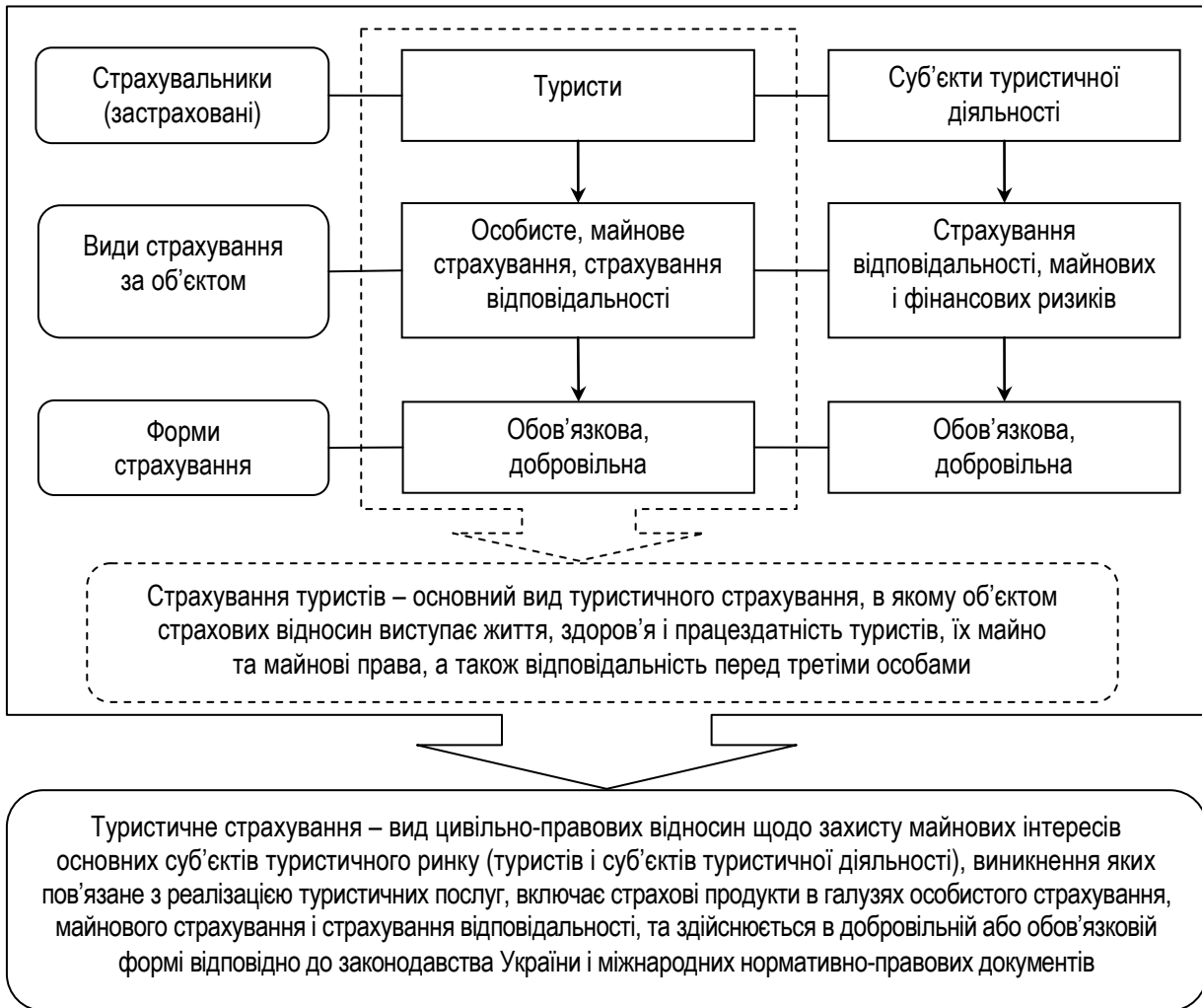
З метою комплексного дослідження взаємовідносин, що виникають між страховими компаніями та суб'єктами туристичного ринку, останні були розподілені в роботі на три основні групи: туристи, туристичні компанії та організації, що надають частину туристичних послуг (готелі, санаторії, пансіонати, перевізники).

Встановлено, що формування страхового захисту туристів складає основну частину туристичного страхування, але не є тотожним йому, та охоплює різні форми (добровільну і обов'язкову) і види страхування за об'єктами (включаючи особисте страхування, майнове страхування і страхування відповідальності).

Узагальнення видів страхових послуг, що можуть надаватися суб'єктам туристичної діяльності, дозволило зробити висновок, що лише частина з них, яка безпосередньо пов'язана з реалізацією туристичних послуг, може бути віднесена до туристичного страхування, а саме: страхування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за шкоду, заподіяну життю чи здоров'ю туриста або його майну; страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів; авіаційне страхування цивільної авіації; страхування відповідальності морського перевізника; страхування цінних ризиків (вартості туристичних послуг) та ризиків відмови клієнта від туристичної поїздки.

Ідентифікація основних характеристик страхування у сфері туризму із визначенням форм і видів страхування за об'єктами дозволила розмежувати поняття “туристичне страхування” і “страхування туристів” та сформулювати авторський підхід до їх визначення (рис. 1).

Рисунок 1 – Розмежування сутності понять “туристичне страхування” та “страхування туристів”

Під туристичним страхуванням запропоновано розуміти вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів основних суб'єктів туристичного ринку (туристів, туристичних компаній та інших організацій у сфері туризму), виникнення яких пов'язано з реалізацією туристичних послуг, включає страхові продукти в галузях особистого страхування, майнового страхування і страхування відповідальності, та здійснюється в добровільній або обов'язковій формі відповідно до законодавства України і міжнародних нормативно-правових документів.

Відповідно до авторського підходу страхування туристів запропоновано визначати як основний вид туристичного страхування, в якому об'єктом страхових відносин виступає життя, здоров'я і працездатність туристів, їх майно та майнові права, а також відповідальність перед третіми особами.

Встановлено, що розвиток туристичного страхування залежить від двох ключових складових – стану та динаміки розвитку первинних по відношенню до туристичного страхування послуг – міжнародного туризму, та від загального

рівня розвитку страхового ринку, зокрема тих страхових продуктів, що мають пряме відношення до туристичних послуг.

Визначальний вплив на туристичне страхування мають наступні складові міжнародного туризму: 1) загальна динаміка міжнародного туризму в Україні та світі; 2) структура в'їзного і виїзного туристичних потоків у розрізі країн та цілей туризму, що впливає на встановлення основних умов страхування (мінімальна страхова сума, обов'язкові види страхування, перелік страхових випадків та інші) та вибір видів страхування; 3) розвиток туристичної інфраструктури як критерій підвищення або зниження відповідних ризиків при страхуванні.

На основі аналізу показників міжнародного туризму в Україні у 2002–2014 рр. визначено наступні його особливості: 1) за період 2010–2013 рр. спостерігалось зростання загальної кількості громадян, які виїжджали за кордон, та іноземних громадян, які відвідали Україну; при цьому серед туристів, що обслуговуються суб'єктами туристичної діяльності України, відбулося скорочення питомої ваги внутрішнього та в'їзного туристичних потоків та суттєве зростання частки виїзного туризму (до 73 % у 2013 році); 2) лідерами ринку виїзного туризму в Україні виступають 5 країн: Польща, Російська Федерація, Молдова, Угорщина та Білорусь; за метою поїздки переважає приватна поїздка, частка організованого туризму – менше 1 %; 3) найбільшу частку відвідувачів в Україну забезпечують 3 країни: Молдова, Російська Федерація та Білорусь; на туризм та культурно-спортивний обмін у 2014 році припадає відповідно 1,15 % та 22,14 % відвідувань; 4) розвиток інфраструктури туризму характеризується зростанням кількості колективних засобів розміщення та об'єктів культурно-розважального туризму, але при цьому скорочується інфраструктура оздоровчо-лікувального туризму.

Зважаючи на те, що в законодавстві України туристичне страхування не визначається як окремий вид, з метою його дослідження в роботі були ідентифіковані основні види страхування, які мають визначальне значення для туристичного ринку: добровільне медичне страхування, страхування від нещасних випадків, страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та страхування фінансових ризиків.

На основі проведеного дослідження основних видів страхування, що мають стосунок до надання туристичних послуг, в роботі визначено наявність загальної позитивної тенденції щодо нарощення обсягів чистих страхових премій протягом 2010–2013 рр. До основних проблем віднесено незбалансованість вітчизняного страхового ринку за видами і формами страхування, зокрема недостатнім є розвиток добровільного медичного страхування та страхування відповідальності перевізників.

У другому розділі **“Науково-методичні засади оцінювання взаємодії туристичного і страхового ринків”** проведено оцінку взаємозалежності страхового і туристичного ринків із застосуванням методів структурного моделювання; запропоновано науково-методичний підхід до оцінки рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків; удосконалено методичні підходи та здійснено оцінку рівня туристичного тяжіння країн.

В роботі встановлено, що вплив сучасних інтеграційних процесів, а також інших чинників, зумовив розвиток взаємозалежності між страховим і туристичним ринками, яка сформувалась у вигляді нового ринку – ринку туристичного страхування.

Для дослідження взаємозв'язку страхового, туристичного ринків та ринку туристичного страхування автором був розвинений науково-методичний підхід, який базується на застосуванні методів структурного моделювання та включає наступні етапи: 1) формування вхідного масиву даних; 2) групування показників на 3 класи: страховий ринок, туристичний ринок, ринок туристичного страхування; розрахунок похідних показників; 3) визначення ендогенних та екзогенних факторів та формування моделі; 4) програмна реалізація моделі структурного моделювання; 5) аналіз отриманих результатів взаємозалежності рівнів розвитку страхового, туристичного ринків і ринку туристичного страхування та показників їх характеристики; побудова системи парних та множинних лінійних регресійних рівнянь; основні підсумкові статистики адекватності моделі.

Апробація науково-методичного підходу оцінки взаємозалежності страхового і туристичного ринків була проведена на прикладі країн різних туристичних регіонів світу – Китаю, Франції, США, а також України. Отримані результати засвідчили, що для більшості країн зміна рівнів розвитку страхового та туристичного ринків відбувається значно меншими темпами, ніж варіація рівня розвитку ринку туристичного страхування (табл. 1).

Таблиця 1 – Матриця абсолютних значень чутливості взаємозалежності страхового, туристичного ринків та ринку туристичного страхування

Країна	% зміна рівня розвитку страхового ринку при збільшенні рівня розвитку ринку туристичного страхування на 1 %	% зміна рівня розвитку туристичного ринку при збільшенні рівня розвитку ринку туристичного страхування на 1 %	% зміна рівня розвитку туристичного ринку при збільшенні рівня розвитку страхового ринку на 1 %
Україна	0,255	0,133	0,682
Китай	0,004	0,015	1,220
Франція	0,500	0,093	0,500
США	0,001	0,117	0,577

У роботі запропонований науково-методичний підхід до оцінювання рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків, під яким розуміється визначення ступеня економічної взаємодії страхового та туристичного ринків за рахунок створення спільного ринку туристичного страхування із застосуванням економіко-статистичних моделей. Основними етапами реалізації даного підходу є: 1) формування вхідного інформаційного масиву даних у розрізі трьох ринків; 2) нормалізація показників характеристики рівня партнерства туристичного і страхового ринків (природна нормалізація для показників-стимуляторів та нормалізація Севіджа для показників-дестимуляторів); 3) визначення лагів затримки показників характеристики страхового і туристичного ринків за допомогою авторегресійного аналізу; 4) визначення кількісної оцінки

узагальненої характеристики страхового та туристичного ринку у взаємозв'язку із ринком туристичного страхування; 5) графічна інтерпретація рівня партнерства туристичного і страхового ринків; 6) розрахунок рівня (глибини) партнерства туристичного і страхового ринків.

В результаті інтегрального оцінювання страхового та туристичного ринку розраховано показники рівня (глибини) партнерства, які визначені як інтегральна сума площин отриманих фігур під кривими, що характеризують динаміку страхового та туристичного ринків.

Графічна інтерпретація моделі оцінювання рівня партнерства (взаємопроникнення) страхового і туристичного ринків проводилась на основі побудови діаграм Ейлера та визначення множини їх точок перетину (рис. 2); волатильність рівня партнерства (взаємопроникнення) визначалась у відсотках зі 100 % можливих. В розрізі розглянутого часового діапазону рівень партнерства (взаємопроникнення) страхового і туристичного ринків України набуває максимального значення у 2009–2011 рр. (11,33–12,82 %), а найменшого – у 2013 р. (1,55%).

Україна продемонструвала позитивну оцінку рівня (глибини) партнерства страхового та туристичного ринків, як для країни, що перебуває в стані перехідного періоду та недостатнього рівня розвитку страхового ринку. Втім порівняно з іншими дослідженими країнами (Китай, США, Франція) рівень партнерства страхового і туристичного ринків в Україні є низьким.

На основі застосування методу гравітаційного моделювання в роботі проведено оцінювання рівня туристичного тяжіння між країнами, який розглядається як процес зближення економічної взаємодії у сфері формування туристичних потоків між країнами, виникнення яких базується на партнерських взаємозв'язках між страховим та туристичним ринками країн.

Алгоритм економіко-математичної моделі оцінювання рівня туристичного тяжіння країн включає 3 основні етапи (рис. 3). Реалізація даного науково-методичного підходу проводилась на прикладі України та країн, що є яскравими представниками відповідних туристичних регіонів (мають найвищі показники туристичних прибуттів та надходжень від туризму) – Китаю, Франції та США.

Проведений аналіз туристичного тяжіння до України країн європейського, американського та азійського туристичного регіонів дозволив виявити, що найвищий його рівень спостерігається між окремими країнами Європи, зокрема між Україною та Францією (табл. 2). Отже, найбільш перспективними на сучасному етапі є туристичні взаємовідносини України з європейським ринком, а першочерговою задачею для страхових компаній, що надають послуги туристичного страхування, має бути розробка та удосконалення страхових продуктів, які пов'язані зі створенням страхового захисту туристів при виїзді за кордон до країн європейського регіону.

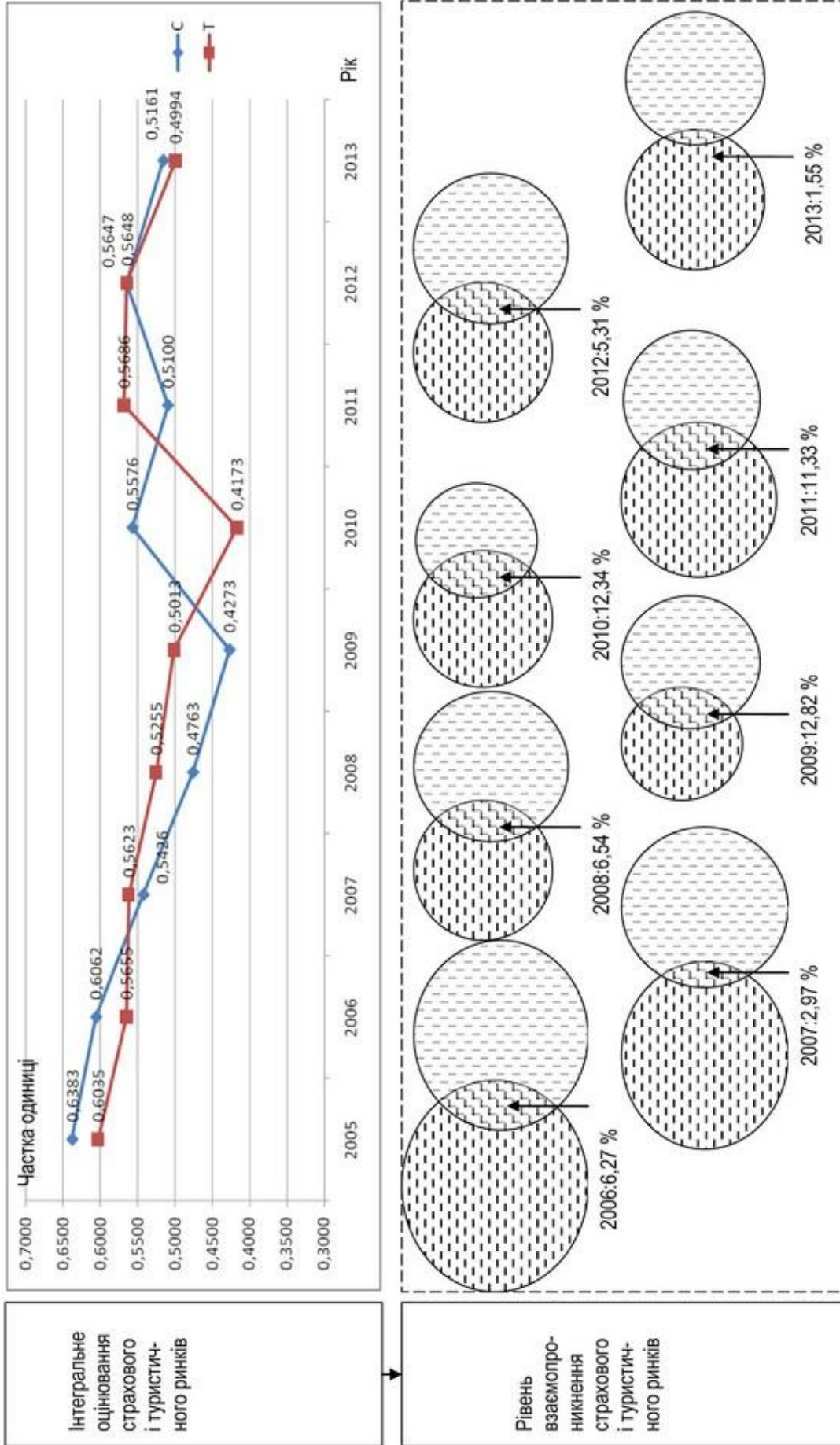
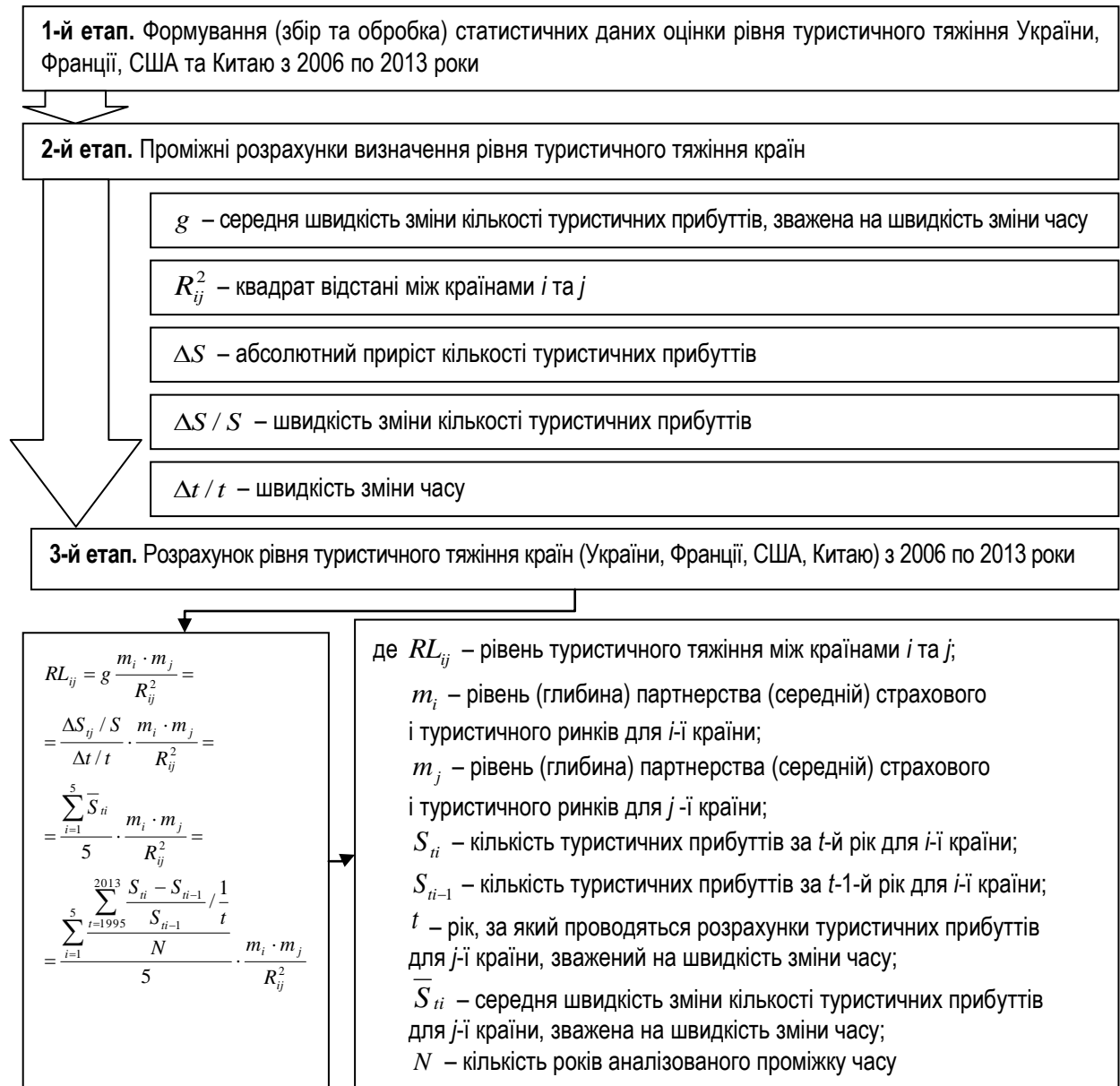

Рисунок 2 – Динаміка рівня партнерства (взаємопроникнення) страхового і туристичного ринків України

Рисунок 3 – Економіко-математична модель оцінювання рівня туристичного тяжіння країн

Таблиця 2 – Результати розрахунків рівня туристичного тяжіння України, Франції, США та Китаю з 2006 по 2013 роки

Країни, для яких проводиться оцінка рівня туристичного тяжіння		Рівень туристичного тяжіння (проміжний, без множення на g)	Абсолютний рівень туристичного тяжіння (остаточний)	Максимально можливий рівень туристичного тяжіння	Відносний рівень туристичного тяжіння, %
від	до				
Україна (Київ)	Франція (Париж)	2,19E-05	2,996785831	8,53	35,14
Україна (Київ)	Китай (Пекін)	1,48E-06	0,201953267	0,63	31,97
Україна (Київ)	США (Вашингтон)	3,51E-06	0,481031372	1,62	29,73

Порівнюючи абсолютний та максимально можливий рівень туристичного тяжіння між країнами, розрахований для найвищих значень показників рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків для i -ї та j -ї країн, можна зробити висновок, що отримані показники відносного рівня туристичного тяжіння до України Франції, Китаю та США мають дуже близькі значення і знаходяться на рівні 30–35 %. Таким чином, реально в Україні розвиток міжнародного туризму реалізовано лише на третину від максимально можливого рівня за усіма досліджуваними туристичними регіонами.

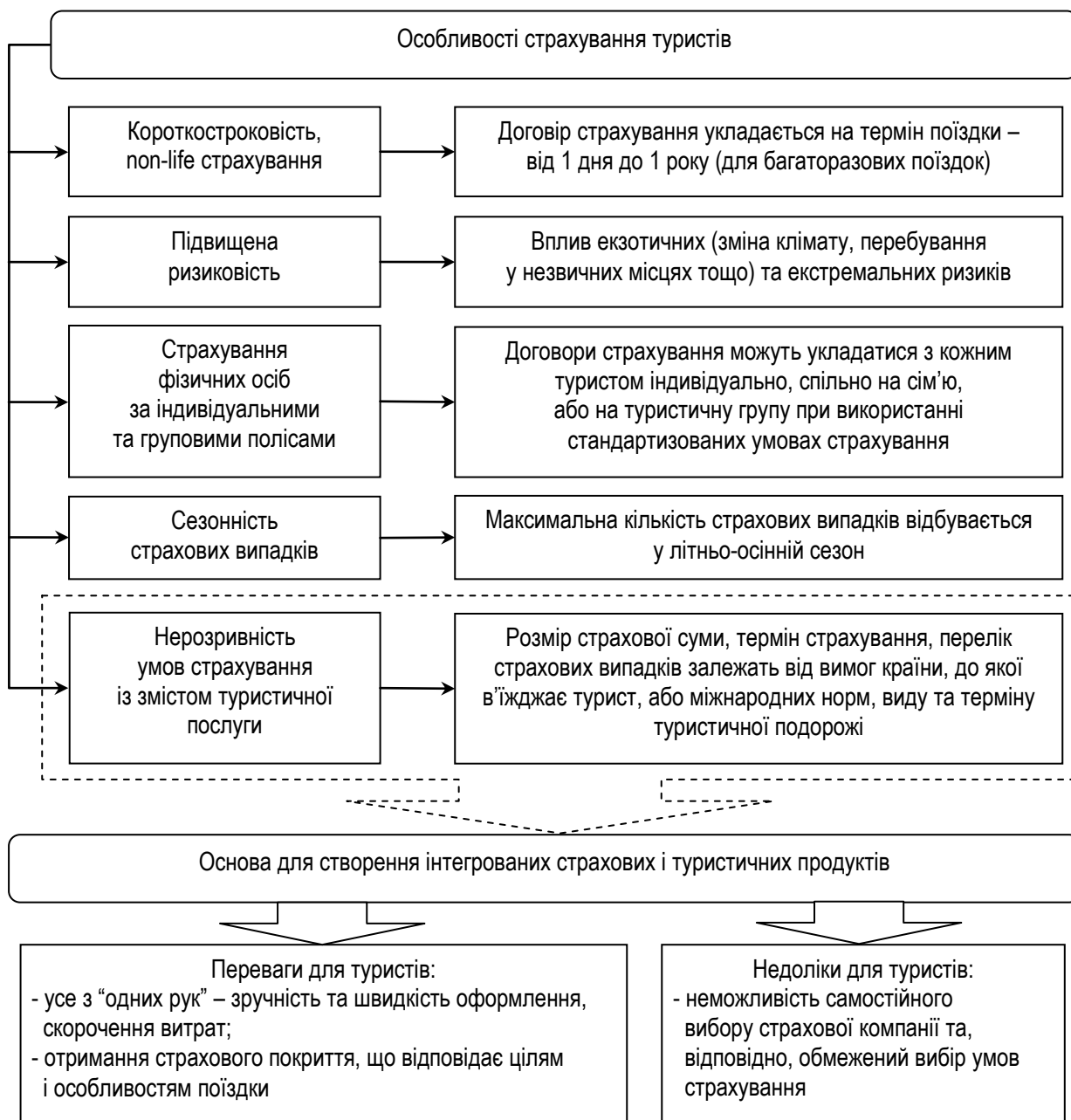
У третьому розділі **“Напрями удосконалення функціонування ринку туристичного страхування в Україні”** досліджено науково-методичні засади та практичні аспекти розробки і реалізації продуктів туристичного страхування, ідентифіковані їх характерні ознаки; проаналізовані нормативно-правові та організаційні засади співпраці страхових і туристичних компаній в Україні; визначені чинники, що перешкоджають їх взаємодії та запропоновані шляхи удосконалення функціонування ринку туристичного страхування.

Проведений аналіз програм страхування туристів, що пропонуються на вітчизняному страховому ринку, дозволив ідентифікувати фактори, які впливають на вартість полісу страхування. Основними групами чинників, що зумовлюють підвищення вартості полісу страхування для туриста, є: мета поїздки (спорт, робота за наймом, відпочинок з підвищеними ризиками), вік застрахованих (діти і люди похилого віку), територія страхування (екзотичні країни); вид і тривалість поїздки. На зменшення вартості полісу можуть вплинути такі фактори: наявність франшизи, кількість застрахованих осіб (групові і родинні поліси), страхування за мультивізою (багаторазові подорожі).

На основі узагальнення особливостей страхування туристів виділено два підходи до укладання договорів з даного виду страхування (прямо між туристом і страховою компанією та за участю туристичної компанії як страхового агента) та дві форми страхового обслуговування туристів – компенсаційну і сервісну (асистанс), вибір яких залежить від виду страхування.

У роботі визначено специфічні ознаки туристичного страхування (короткостроковість, підвищена ризиковість, страхування фізичних осіб за індивідуальними та груповими полісами, сезонність страхових випадків, нерозривність умов страхування із змістом туристичної послуги) та обґрунтовується доцільність розробки комплексних страхових продуктів для туристів (рис. 4). Автором акцентована увага на тому, що нерозривність умов страхування із змістом туристичної послуги є базисом для формування партнерства між страховими і туристичними компаніями.

Регулювання міжнародного туризму знаходиться під впливом вимог як національного законодавства, так і міжнародних документів та нормативно-правових актів: багатосторонніх універсальних міжнародних нормативно-правових актів; регіональних нормативно-правових актів; двосторонніх угод з питань співробітництва держав у сфері туризму та міжнародних подорожей; міжнародних нормативно-правових документів, що стосуються сфери туризму.

Рисунок 4 – Характерні риси страхових продуктів при страхуванні туристів

У роботі визначено, що одним із основних напрямків регуляторної діяльності у сфері міжнародного туризму є гарантування безпеки подорожей та туризму. Вагоме значення в реалізації даного завдання належить туристичному страхуванню.

На основі узагальнення існуючих в Україні недоліків в координації роботи страхових та туристичних компаній та ідентифікації чинників, що перешкоджають розвитку туристичного страхування, було сформовано 3 основні блоки проблем в даній сфері: 1) правові (відсутність достатньо розробленого нормативного підґрунтя для обов'язкового медичного страхування і обов'язкового страхування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності; недосконалість

регулювання діяльності асистанс-компаній); 2) економічні (низький рівень платоспроможності і конкурентоспроможності вітчизняних страхових компаній, недостатня капіталізація та високі ризики невиконання зобов'язань перед іноземними партнерами); 3) інформаційно-організаційні (недостатня поінформованість населення про туристичне страхування, відсутність єдиного та доступного для туриста інформаційного ресурсу про обов'язкові вимоги до страхування при виїзді за кордон та про страхові компанії, які його здійснюють).

З метою мінімізації недоліків функціонування ринку туристичного страхування в Україні в роботі запропоновано створення Туристичного страхового бюро (ТСБ) – об'єднання страхових компаній, які надають послуги обов'язкового медичного страхування туристів і страхування від нещасних випадків, а також інших видів страхування в обов'язковій чи добровільній формі, що відносяться до туристичного страхування (рис. 5).

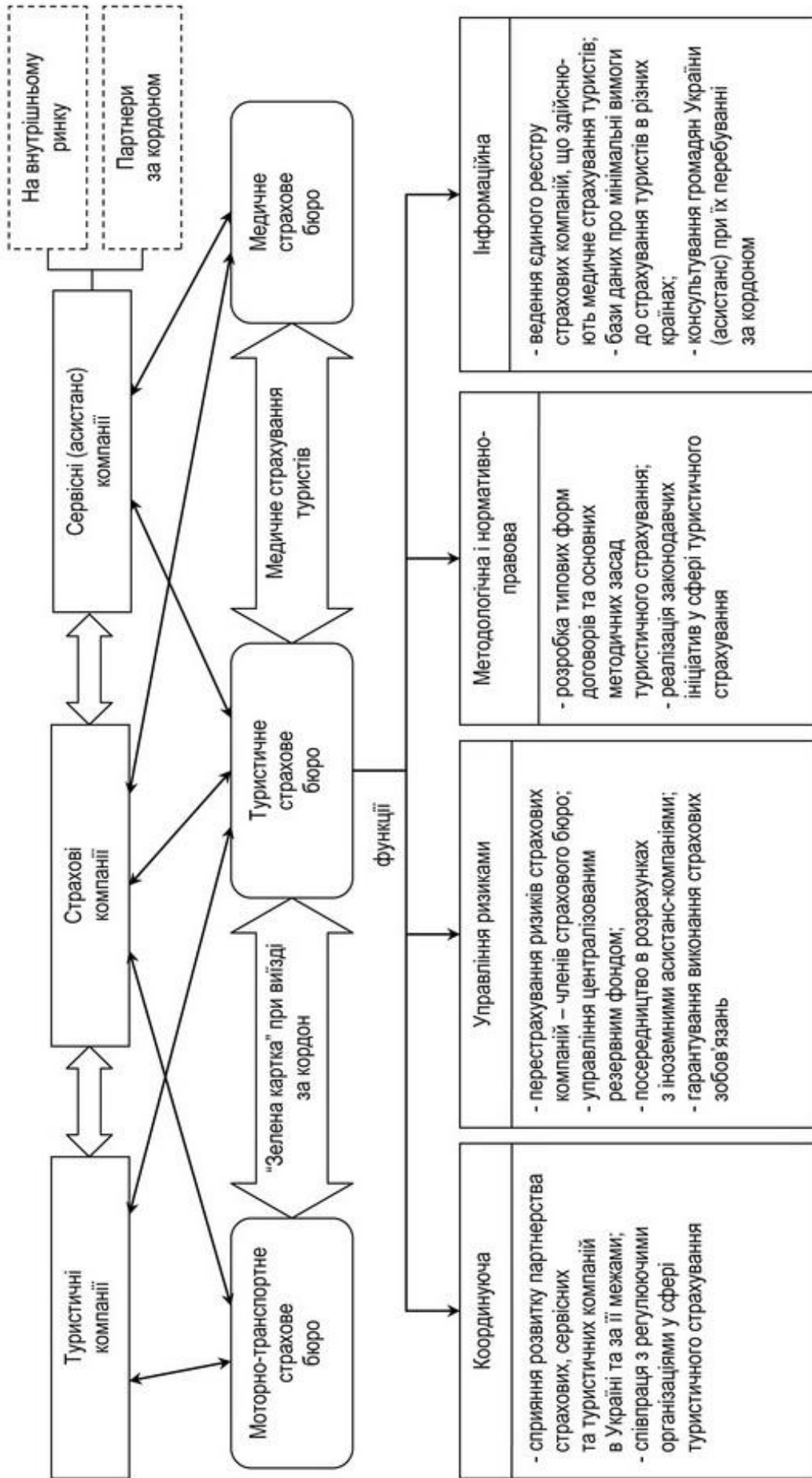
В роботі окреслено основні напрямки співпраці ТСБ із суб'єктами ринку туристичного страхування та іншими профільними об'єднаннями страховиків (Медичним страховим бюро та Моторним (транспортним) страховим бюро України); визначено обов'язкові функції, що мають виконуватися ТСБ для підвищення ефективності функціонування ринку туристичного страхування (координуюча, управління ризиками, методологічна і нормативно-правова та інформаційна).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення науково-прикладної задачі, що полягає у розвитку теоретико-методичних підходів та розробці практичних рекомендацій щодо оцінювання розвитку вітчизняного ринку страхування міжнародного туризму.

За результатами дисертаційного дослідження зроблено наступні висновки:

1. Туристичне страхування є видом цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів основних суб'єктів туристичного ринку (туристів, туристичних компаній та інших організацій у сфері туризму), виникнення яких пов'язано з реалізацією туристичних послуг, включає страхові продукти в галузях особистого страхування, майнового страхування і страхування відповідальності, та здійснюється в добровільній або обов'язковій формах відповідно до законодавства України і міжнародних нормативно-правових документів. Формування страхового захисту туристів складає основну частину туристичного страхування та охоплює різні галузі і види страхування, де об'єктом страхових відносин виступає життя, здоров'я і працездатність туристів, їх майно та майнові права, а також відповідальність перед третіми особами.

Рисунок 5 – Структурно-логічна схема функціонування Туристичного страхового бюро в Україні

2. Розвиток туристичного страхування в країні залежить від двох груп чинників, що характеризують стан і динаміку страхового ринку країни та її участь у міжнародному туризмі. З боку страхового ринку визначальний вплив здійснюють такі види страхування, як: добровільне медичне страхування, страхування від нещасних випадків, страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та страхування фінансових ризиків. Факторами впливу з боку міжнародного туризму є: загальна динаміка міжнародного туризму в Україні та світі; структура в'їзного і виїзного туристичних потоків у розрізі країн та цілей туризму; розвиток туристичної інфраструктури.

3. Між страховим та туристичним ринками сформувалися певні взаємозалежності, що виявляються у вигляді нового ринку – ринку туристичного страхування. З метою моделювання взаємодії між даними ринками в роботі запропонований науково-методичний підхід, що передбачає формування трьох груп показників, які характеризують кожен з досліджуваних ринків (страховий, туристичний і туристичного страхування), та побудову і аналіз відповідних структурних рівнянь.

4. Оцінка взаємозалежності страхового і туристичного ринків України за період 2000–2013 рр. засвідчила, що між рівнями розвитку страхового ринку і ринку туристичного страхування спостерігається обернена залежність, тобто збільшення рівня розвитку ринку туристичного страхування супроводжується зменшенням рівня розвитку страхового ринку; наявний обернений зв'язок між туристичним ринком і ринком туристичного страхування та пряма залежність між страховим і туристичним ринками.

5. В роботі проведена оцінка рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків, під якою запропоновано розуміти визначення ступеня економічної взаємодії страхового та туристичного ринків за рахунок створення спільного ринку туристичного страхування із застосуванням економіко-статистичних методів та графічної інтерпретації моделі шляхом побудови діаграм Ейлера та визначення множини їх точок перетину. В розрізі розглянутого часового діапазону рівень партнерства (взаємопроникнення) страхового і туристичного ринків України набуває максимального значення у 2009–2011 рр., а найменшого – у 2013 р.

6. На основі застосування методу гравітаційного моделювання в роботі проведено оцінювання рівня туристичного тяжіння до України країн європейського, американського та азіатського туристичного регіонів. Найвищий рівень туристичного тяжіння спостерігається між Україною та Францією, тому найбільш перспективними є туристичні взаємовідносини України із європейським ринком, а першочерговою задачею для страхових компаній, що надають послуги туристичного страхування, має бути розробка та удосконалення страхових продуктів, пов'язаних зі створенням страхового захисту туристів при виїзді за кордон до країн європейського регіону.

7. При організації страхування туристів можуть застосовуватися два підходи до укладання страхових полісів – прямо між туристом і страховою компа-

нією або за участі туристичної компанії як страхового агента, та дві форми страхового обслуговування туристів – компенсаційна і сервісна. Їх вибір, насамперед, залежить від конкретного виду туристичного страхування: при особистому страхуванні перевага надається сервісному обслуговуванню, при майновому переважає компенсаційна форма.

8. Специфічними ознаками туристичного страхування є: короткостроковість, підвищена ризиковість, страхування фізичних осіб за індивідуальними та груповими полісами, сезонність страхових випадків та нерозривність умов страхування зі змістом туристичної послуги. Використання характеристики нерозривності умов страхування зі змістом туристичної послуги є базисом для розвитку партнерства між страховими і туристичними компаніями при наданні продуктів туристичного страхування.

9. У сфері координації роботи страхових та туристичних компаній в Україні на сьогодні існує 3 основні групи проблем, що перешкоджають розвитку туристичного страхування: правові, економічні та інформаційно-організаційні. Одним із напрямків їх мінімізації є створення Туристичного страхового бюро як об'єднання страхових компаній, які надають послуги обов'язкового медичного страхування туристів і страхування від нещасних випадків, а також інших видів страхування в обов'язковій чи добровільній формі, що відносяться до туристичного страхування. Обов'язковими функціями Туристичного страхового бюро мають бути: координуюча, управління ризиками, методологічна і нормативно-правова та інформаційна.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Монографії

1. Абрамітова Д. Р. Стан та сучасні тенденції розвитку страхування туризму / Д. Р. Абрамітова // Нові вектори розвитку страхового ринку України : монографія / Козьменко О. В., Козьменко С. М., Васильєва Т. А. та ін. – Суми : Університетська книга, 2012. – С. 210–216 (0,25 друк. арк.).
2. Абрамітова Д. Р. Дослідження ринку туристичного страхування / Д. Р. Абрамітова // 4Р страхових компаній: монографія / Козьменко О.В., Козьменко С. М., Васильєва Т. А. та ін. ; кер. авт. кол. д.е.н., проф. О. В. Козьменко. – Суми: Університетська книга, 2014. – С. 141–150; С. 220–223; С. 271–273; С. 309–313 (0,82 друк. арк.).

Публікації у наукових фахових виданнях

3. Абрамітова Д. Р. Майнове страхування: досвід країн Європи / Д. Р. Абрамітова, С. О. Рубан // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. – 2012. – № 36. – С. 228–236 (0,43 друк. арк.). *Особистий внесок – дослідження страхування майна туристів в розвинених країнах Європи (0,21 друк. арк.).*

4. Абрамітова Д. Р. Розвиток страхування туризму в Україні / Д. Р. Абрамітова // Вісник Української академії банківської справи. – 2013. – 1(34) – С. 134–138 (0,40 друк. арк.).
5. Абрамітова Д. Р. Аналіз функціонування страхових об'єднань в Україні та світі / Д. Р. Абрамітова, О. В. Козьменко // Економіка. Фінанси. Право. – 2014. – № 4. – С. 3–7 (0,47 друк. арк.). *Особистий внесок – дослідження функціонування страхових об'єднань в Україні (0,23 друк. арк.).*
6. Абрамітова Д. Р. Аналіз світового ринку страхових послуг [Електронний ресурс] / Д. Р. Абрамітова, О. В. Козьменко // Ефективна економіка. – 2014. – № 3. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2815> (0,35 друк. арк.). *Особистий внесок полягає в проведенні аналізу рейтингу найвпливовіших страхових груп світу (0,17 друк. арк.).*
7. Абрамітова Д. Р. Міжнародне регулювання страхування на світовому туристичному ринку / Д. Р. Абрамітова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. – 2014. – № 39. – С. 5–12 (0,39 друк. арк.).
8. Абрамітова Д. Р. Науково-методичний підхід до оцінки рівня інтеграції страхового і туристичного ринків / Д. Р. Абрамітова // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 3. – С. 44–48 (0,51 друк. арк.).

Публікації в інших виданнях

9. Kozmenko O. The methodical approach to the establishment of interdependencies in the development of insurance and tourism markets / O. Kozmenko, D. Abramitova // Problems and Perspectives in Management. – 2015. – № 13 (1). – P. 113–120 (0,8 друк. арк.). *Особистий внесок – розробка рекомендацій щодо інтеграції страхового та туристичного ринків для подальшої партнерської взаємодії (0,40 друк. арк.).*

Публікації у збірниках матеріалів конференцій

10. Абрамітова Д. Р. Проблематика страхування катастрофічних ризиків в Україні / Д. Р. Абрамітова, О. М. Пахненко // Проблемы развития финансовой системы Украины в условиях глобализации : сб. трудов XIV Международной науч.-практ. конф. аспирантов и студентов (21–23 марта 2012 г.), г. Симферополь / Друзин Р. В. (отв. за вып.) ; “Центр Стабилизация”, Таврический национальный университет В. И. Вернадского. – Симферополь, 2012. – С. 153–154 (0,04 друк. арк.). *Особистий внесок полягає у формуванні рекомендацій щодо забезпечення розвитку страхування катастрофічних ризиків в Україні (0,02 друк. арк.).*
11. Абрамітова Д. Р. Страхування туризму як новітня тенденція на ринку небанківських страхових послуг / Д. Р. Абрамітова, В. П. Левченко // Економіка та менеджмент: перспективи розвитку : II Міжнародна науково-практична конференція, м. Суми, СумДУ, 22–24 червня 2012 року. – Суми : СумДУ, 2012 – С. 76–77 (0,06 друк. арк.). *Особистий внесок полягає у формуванні специфічних ознак туристичного страхування (0,03 друк. арк.).*

12. Абрамітова Д. Р. Світова практика страхування туризму / Д. Р. Абрамітова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : збірник тез доповідей XV Всеукраїнської науково-практичної конференції (8–9 листопада 2012 р.) / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2012. – С. 10–11 (0,09 друк. арк.).
13. Абрамітова Д. Р. Медичний туризм та перспективи його використання страховими компаніями / Д. Р. Абрамітова, В. С. Лисенко // Актуальні проблеми економіки та управління в сучасних соціально-економічних умовах : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (14–15 жовтня 2013 р., м. Дніпропетровськ), 2013. – С. 180–183 (0,24 друк. арк.). *Особистий внесок – визначення передумов розвитку медичного страхування туризму у світі (0,12 друк. арк.).*
14. Абрамітова Д. Р. Аналіз економічних передумов страхування медичного туризму/ Д. Р. Абрамітова, О. О. Полуляхова // Страховий ринок України в умовах фінансової глобалізації : збірник матеріалів II Міжнар. наук-практ. конференції 10–11 квітня, м. Київ, 2014 (0,13 друк. арк.). *Особистий внесок – визначення місця страхування медичних витрат та медичного страхування в загальному обсязі ризиків, що відносяться до туристичного страхування (0,07 друк. арк.).*

АНОТАЦІЯ

Абрамітова Д. Р. Науково-методичні засади оцінювання розвитку вітчизняного ринку страхування міжнародного туризму. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит. – Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”, Суми, 2014.

У дисертації досліджено систему взаємозв’язків між суб’єктами страхового ринку та ринку туристичних послуг, розмежовано сутність понять “туристичне страхування” та “страхування туристів”. Проведено аналіз сучасних тенденцій у сфері міжнародного туризму; досліджено страховий ринок України у розрізі основних видів страхування, що мають відношення до туризму.

Автором проведено оцінку взаємозв’язку страхового, туристичного ринків та ринку туристичного страхування із застосуванням методів структурного моделювання. Розроблено науково-методичний підхід до оцінки рівня (глибини) партнерства страхового і туристичного ринків; здійснено кількісну і якісну оцінку рівня партнерства між страховим та туристичним ринками в Україні, проведено графічну інтерпретацію моделі. Удосконалено методичні підходи та здійснено оцінку рівня туристичного тяжіння країн на основі застосування методу гравітаційного моделювання.

Досліджено науково-методичні засади та практичні аспекти розробки і реалізації продуктів туристичного страхування, ідентифіковано та доповнено основні характерні ознаки продуктів туристичного страхування.

Проаналізовано чинники, що перешкоджають співпраці страхових і туристичних компаній в Україні; запропоновано створення Туристичного страхового бюро, визначено основні його функції.

Ключові слова: страхування, туристичне страхування, страхування туристів, страховий ринок, міжнародний туризм.

АННОТАЦИЯ

Абрамитова Д. Р. Научно-методические основы оценивания развития отечественного рынка страхования международного туризма. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.08 – Деньги, финансы и кредит. – Государственное высшее учебное заведение “Украинская академия банковского дела Национального банка Украины”, Сумы, 2014.

В диссертации исследована система взаимосвязей между субъектами страхового рынка и рынка туристических услуг, разграничена сущность понятий “туристическое страхование” и “страхование туристов”, приведены трактовки данных категорий.

Проведен анализ современных тенденций в сфере международного туризма, а также исследован рынок международного туризма с точки зрения его влияния на развитие туристического страхования. Проведен анализ состояния и динамики страхового рынка Украины в разрезе основных видов страхования, имеющих отношение к туризму.

Автором проведена оценка взаимосвязи страхового рынка, туристического рынка и рынка туристического страхования на основе применения методов структурного моделирования. Определено, что рынок туристического страхования является результативным по отношению к страховому и туристическому рынкам.

Разработан научно-методический подход к оценке уровня (глубины) партнерства страхового и туристического рынков на основе применения экономико-статистических моделей. Осуществлена количественная и качественная оценка уровня партнерства между страховым и туристическим рынками в Украине, проведена графическая интерпретация модели путем построения диаграмм Эйлера и определения множества их точек пересечения.

Усовершенствованы методические подходы и осуществлена оценка уровня туристического притяжения между странами на основе применения метода гравитационного моделирования.

Исследованы научно-методические основы и практические аспекты разработки и реализации продуктов туристического страхования, проведен сравнительный анализ использования различных форм обслуживания туристов и различных подходов к организации процесса туристического страхования в зависимости от

роли и участия в них туристической компании. Идентифицированы и дополнены основные характерные признаки продуктов туристического страхования.

Проанализированы нормативно-правовые и организационные основы сотрудничества страховых и туристических компаний в Украине; определены факторы, препятствующие их взаимодействию. Для усовершенствования функционирования рынка туристического страхования предложено создание Туристического страхового бюро, определены основные его функции.

Ключевые слова: страхование, туристическое страхование, страхование туристов, страховой рынок, международный туризм.

SUMMARY

Abramitova D. R. Scientific and methodological principles of assessment of the domestic insurance market of international tourism. – Manuscript.

Dissertation for a candidate's degree reception of economic science on speciality 08.00.08 – Money, finance and credit. – State Highest Educational Institution "Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine", Sumy, 2014.

Theoretical principles of relationships between the subjects of insurance and tourism markets are investigated. Analysis of trends in international tourism market and insurance market of Ukraine is given.

The relationships between insurance market, tourism market and travel insurance market are assessed. The scientific and methodological approach to assess the level (depth) of the partnership between insurance and travel markets is proposed. Methodical approaches to assess the level of tourist attraction of the country are developed.

The basic principles of designing and marketing of travel insurance products are studied. The factors that impede cooperation between travel and insurance companies in Ukraine are examined. Perspectives of travel insurance development in Ukraine are highlighted.

Keywords: insurance, travel insurance, insurance market, international tourism.

Відповідальний за випуск
доктор економічних наук, професор
О. В. Козьменко

Підписано до друку 20.04.2015.
Формат 60x90/16. Обл.-вид. арк. 0,9.
Гарнітура Times. Тираж 100 пр.

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”.
Адреса: вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 4694 від 19.03.2014

